

Europejskie badanie przemocy uwarunkowanej płcią (GBV) – zagadnienia metodologiczne badań pilotażowych

European survey of gender-based violence (GBV) – methodological issues of pilot studies

Beata Gruszczyńska

dr hab., prof. UW, Uniwersytet Warszawski,
ORCID: 0000-0002-1102-8530
e-mail: b.gruszczyńska@uw.edu.pl

Anna Węccek-Durańska

dr, Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii
Grzegorzewskiej, Instytut Psychologii, Zakład
Psychologii Klinicznej Człowieka Dorosłego,
ORCID: 0000-0001-5566-8313
e-mail: a.wiecekduranska@gmail.com

ABSTRAKT

Badania na temat przemocy ze względu na płeć GBV (*Gender-Based Violence*) są ważnym narzędziem do oceny skali przestępczości, zwłaszcza zjawiska przemocy. Dotychczasowe badania międzynarodowe dotyczyły przede wszystkim przemocy wobec kobiet. Pierwsze z nich, IVAWS (*International Violence Against Women Survey*), stanowiło wyzwanie dla naukowców, organów ścigania i organizacji pozarządowych. Kolejne europejskie badanie przemocy wobec kobiet zostało przeprowadzone przez Agencję Praw Podstawowych (Fundamental Right Agency – FRA). Obecnie planowane jest przez Eurostat badanie GBV o szerszym zakresie, dotyczącym zarówno przemocy wobec kobiet, jak i mężczyzn. Jest to jednocześnie nowe wyzwanie metodologiczne. Projekt Eurostatu obejmuje różne rodzaje i formy przemocy, od przemocy domowej po przemoc w pracy, w sieci, mobbing itp. Pierwszym etapem był tzw. pretest oraz pilotaż realizowany w kilku państwach UE, w tym także w Polsce. Badanie podstawowe jest planowane na 2022 r. we wszystkich krajach Unii Europejskiej. Podstawowym narzędziem GBV jest kwestionariusz ankiety. Pytania obejmują m.in. intensywność różnych rodzajów i form przemocy wobec kobiet i mężczyzn. W interpretacji wyników, zwłaszcza w perspektywie międzynarodowej, należy zwrócić uwagę na różnice w postrzeganiu przemocy przez ofiary, a także w jej zgłaszaniu. Różnice dotyczą również przyczyn, form i konsekwencji przemocy. Jak właściwie ocenić rozbieżności w rozmiarach i uwarunkowaniu przemocy w ramach płci? W artykule przedstawiono zagadnienia metodologiczne i doświadczenia związane z realizacją badania pilotażowego.

Słowa kluczowe

przemoc ze względu na płeć, przemoc wobec kobiet, przemoc wobec mężczyzn, mobbing, stalking

ABSTRACT

Research on gender-based violence (GBV) is an important tool for assessing the scale of crime, especially the phenomenon of violence. International studies to date have focused primarily on violence against women. The first of these, IVAWS (International Violence Against Women Survey), was intended as a challenge to scientists, law enforcement agencies and NGOs. Another European study on violence against women was conducted by the FRA (Fundamental Right Agency). Eurostat is currently planning a new GBV study, which is more comprehensive because violence against women and men will be considered. This study faces new methodological challenges. The GBV project covers various forms of violence, from domestic violence to violence at work, online, mobbing, etc. The first stage is the so-called pre-test, and the pilot was implemented in several EU countries, including Poland. Basic research is planned for 2022 in all European Union countries. The basic GBV research tool is a questionnaire whose questions include the intensity of various types and forms of violence against women and men. In the interpretation of the results, especially in an international perspective, attention should be paid to the differences in the perception of violence by victims, as well as in the scale of reporting violence. The differences also concern the causes, forms and consequences of violence. How can discrepancies in the size and conditioning of gender-based violence be assessed? This article presents methodological issues and experiences related to the implementation of these pilot studies.

Keywords

gender-based violence, violence against women, violence against men, mobbing, stalking

Uwagi wstępne

Gender-Based Violence (GBV) jest przedmiotem jednego z najnowszych projektów Eurostatu w dziedzinie badań nad zjawiskiem przemy. Podstawowym celem badania GBV jest oszacowanie nasilenia przemy uwarunkowanej płcią zarówno wobec kobiet, jak i mężczyzn. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wybranych zagadnień metodologicznych badania pilotażowego GBV zrealizowanego w Polsce.

W założeniu badanie GBV ma charakter wiktyimizacyjny, a jego istotą jest dotarcie do osób pokrzywdzonych i uzyskanie informacji na temat różnych form przemy w życiu rodzinnym, zawodowym, społecznym. W opracowaniu koncepcji tych badań wzięto pod uwagę metodologię Międzynarodowych Badań Wiktyimizacyjnych – International Crime Victim Survey (ICVS)¹ oraz Międzynarodowych Badań nad Przemocą wobec Kobiet – International Violence Against Women Survey (IVAWS)². Możliwość realizacji zainicjowanego przez Eurostat badania GBV we wszystkich krajach członkowskich Unii wiąże się z uzgodnieniem wielu zagadnień merytorycznych, organizacyjnych i wypracowaniem wspólnej strategii badawczej. Jak wynika ze sprawozdań udostępnionych na stronach internetowych Eurostatu, w dyskusjach między przedstawicielami poszczególnych krajów pojawiały się zarówno rozbieżności odnośnie do zagadnień technicznych, jak i np. różnice w poglądach na temat zasadności rozszerzenia pojęcia „przemy uwarunkowanej płcią” również w odniesieniu do mężczyzn³. Należy podkreślić, że realizacja badania pilotażowego odgrywa bardzo istotną rolę, ponieważ jego wyniki, a przede wszystkim uwagi i komentarze mają duże znaczenie w ustaleniu ostatecznej wersji pełnego badania GBV uwzględniającej zarówno zagadnienia merytoryczne, jak i techniczne.

Dotychczasowe badania Eurostatu dotyczące przemy koncentrowały się jedynie na sondażu opinii na temat częstości występowania przemy wobec kobiet i mężczyzn w poszczególnych krajach członkowskich⁴.

1 J. van Kesteren, P. Mayhew, P. Nieuwbeerta, *Criminal Victimization in Seventeen Industrialised Countries*, WODC 2000; A. Siemaszko, *Kogo biją, komu kradną*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001.

2 B. Gruszczyńska, *Przemoc wobec kobiet. Aspekty prawnokryminologiczne*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007; H. Johnson, N. Ollus, S. Nevala, *Violence Against Women. An International Perspective*, Springer, New York 2008.

3 *What is gender-based violence?*, European Commission, https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-based-violence/what-gender-based-violence_en [dostęp: 22.01.2020].

4 W badaniach wzięło udział łącznie ponad 27 tysięcy respondentów z państw członkowskich UE, a wyniki opublikowano w:

W badaniach zrealizowanych w czerwcu 2016 r. w wywiadach bezpośrednich pytano m.in. o określenie, czy przemoc wobec kobiet i odpowiednio wobec mężczyzn jest zjawiskiem częstym, czy spotykanym rzadko. Wyniki pokazały duże różnice pomiędzy krajami w ocenie częstości przemocy zarówno wobec kobiet, jak i wobec mężczyzn. W Polsce np. zdecydowanie rzadziej (55% badanych) niż średnio w Unii (75%) postrzegano przemoc domową wobec kobiet jako zjawisko powszechne. W ocenie częstości przemocy wobec mężczyzn w Polsce 22% badanych uznało, że jest to zjawisko bardzo lub raczej powszechne, podczas gdy średnia w Unii wyniosła prawie 30%.

Planowane badanie wiktyimizacyjne GBV ma odmienny charakter niż sondaż opinii publicznej, chodzi w nim bowiem o to, aby otrzymać informacje bezpośrednio od ofiar przemocy. Realizacja pełnego badania GBV jest planowana we wszystkich państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 2020–2022. Uwagi oraz wyniki badań pilotażowych w poszczególnych krajach stanowiąc będą cenny materiał do opracowania metodologii badania głównego.

1. Realizacja badania pilotażowego w Polsce

1.1. Cel badania

Jak już wspomniano, badania wiktyimizacyjne pełnią bardzo ważną funkcję w szacowaniu rozmiarów przestępczości, ze szczególnym uwzględnieniem tzw. ciemnej liczby, a więc czynów, które nie zostały odnotowane w żadnych statystykach. Przyczyny nienotowania czy nieujawniania przestępstw są różne, często zależne również od stopnia zaufania do policji czy innych instytucji i organizacji. Wiedza o rzeczywistej skali zjawiska jest bardzo istotna, przyczynia się bowiem do opracowywania odpowiednich strategii (przeciwdziałania przestępczości) zarówno na szczeblu lokalnym, krajowym, jak i międzynarodowym.

Warto w tym miejscu odnieść się do idei omawianego w niniejszym artykule badania GBV „Testowanie i pilotaż badania przemocy uwarunkowanej płcią”. Głównym celem projektu było opracowanie narzędzi oraz metodologii ogólnoeuropejskiego badania dotyczącego przemocy zarówno wobec kobiet, jak i wobec mężczyzn. Przyjęty cel badań wiązał się z koniecznością przetestowania na poziomie krajowym kwestionariusza ankiety oraz procedur metodologicznych przyjętych przez Eurostat. Kwestie te są bowiem niezwykle istotne z perspektywy uzyskania rzetelnych danych nie tylko na poziomie krajowym – ważne jest, aby były one porównywalne również na poziomie ogólnoeuropejskim. Dzięki umowie Prezesa Głównego Urzędu Statystycznego z Eurostatem Polska przystąpiła do grupy państw realizujących testowanie i pilotaż badania GBV⁵. Wśród państw realizujących to przedsięwzięcie pilotażowe znalazły się także: Bułgaria, Chorwacja, Estonia, Hiszpania, Holandia, Islandia, Litwa, Łotwa, Malta i Słowenia. Pełne testy wspólnego kwestionariusza ankiety badania GBV przeprowadzono w siedmiu krajach, tj. w Polsce, Bułgarii, Estonii, Holandii, Słowenii oraz na Łotwie i na Malcie.

1.2. Dobór próby badawczej

W Polsce badanie pilotażowe zostało zrealizowane na przełomie sierpnia i września 2018 r. na terenie całego kraju (16 województw), zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich. Wylosowano reprezentacyjną próbę 2000 mieszkańców, z czego 1000 stanowiło próbę zasadniczą oraz 1000 – próbę rezerwową. Przygotowawszy odpowiednie algorytmy losowania próby, zastosowano dobór warstwowy proporcjonalny. W opracowaniu metody losowania próby w Polsce wzięto pod uwagę rozkład terytorialny oraz wielkości miejscowości. W losowaniu próby do pilotażu badania GBV wykorzystano bazę danych TERYT, stosowaną w badaniach społecznych⁶. Operatem losowania osób był wykaz sporządzony przez ankierów w każdym

Special Eurobarometer 449: Gender-based violence, European Union. Directorate-General for Communication, Brussels 2016, https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2115_85_3_449_ENG [dostęp: 22.01.2020].

5 Badanie pilotażowe na podstawie umowy z 2017 r. było koordynowane przez pracowników Departamentu Badań Społecznych GUS. Autorki niniejszego artykułu pełniły funkcję ekspertek w zakresie wsparcia merytorycznego prowadzonych badań.

6 Podstawą jest Krajowy Rejestr Urzędowego Podziału Administracyjnego – TERYT.

badanym gospodarstwie domowym⁷. Jednostką badania była osoba wylosowana spośród pełnoletnich członków gospodarstwa domowego, którzy w okresie realizacji badania (1 sierpnia – 28 września 2018 r.) byli w tym gospodarstwie obecni.

1.3. Kwestionariusz ankiety

Badanie pilotażowe GBV obejmowało w założeniu bardzo szeroki wachlarz zagadnień, dotyczyło bowiem różnych form przemocy, w szczególności w sferze życia prywatnego i zawodowego.

Główne obszary badawcze dotyczyły:

- molestowania w miejscu pracy,
- przemocy w związku ze strony obecnego/obecnej lub byłego/byłej partnera/partnerki, w tym przemocy fizycznej, seksualnej, psychicznej,
- stalkingu (uporczywego nękania),
- przemocy doznanej w dzieciństwie.

W badaniu wykorzystano kwestionariusz ankiety przygotowany przez Eurostat i ISTAT (włoski urząd statystyczny). Narzędzie opracowane zostało w języku angielskim i na poziomie każdego z państw biorących udział w badaniu było tłumaczone na język krajowy oraz adaptowane do warunków kulturowych. W Polsce procedura ta przebiegała kilkietapowo. Najpierw kwestionariusz przetłumaczony został przez osobę znającą biegle język polski i angielski, legitymującą się znajomością zagadnień związanych z przemocą, przestępczością, metodologią badań, a także mającą doświadczenie w prowadzeniu badań kryminologicznych. Tłumaczenie kwestionariusza zostało następnie zweryfikowane przez drugiego eksperta spełniającego te same wymagania merytoryczne. Podczas tłumaczenia eksperci zwracali uwagę na zagadnienia metodologiczne, analizowali treść i konstrukcję pytań oraz pojęć użytych w kwestionariuszu, kafeterie odpowiedzi, dostosowując je do polskich uwarunkowań. Trzecim etapem były analizy ekspertów mających wieloletnie doświadczenie związane z prowadzeniem badań społecznych. Mając tak opracowany kwestionariusz ankiety, przeprowadzono pretest. Polegał on na:

- przeprowadzeniu wywiadów indywidualnych pogłębionych;
- konsultacji kwestionariusza ankiety z ekspertami naukowymi, przedstawicielami wymiaru sprawiedliwości, przedstawicielami ośrodków pomocowych, organizacji pozarządowych zajmujących się pomocą osobom doświadczającym przemocy;
- konsultacji kwestionariusza w trakcie dyskusji podczas zogniskowanych wywiadów grupowych (tzw. fokusów) z ekspertami prowadzącymi badania społeczne (pracownicy GUS) oraz studentami studiów magisterskich (I i II rok kryminologii, IPSIR UW).

Realizacja pretestu miała na celu weryfikację, czy pytania zawarte w kwestionariuszu są dla respondentów zrozumiałe oraz czy są one przez nich rozumiane w taki sam sposób (jednoznacznie). Ponadto poproszono uczestników o wypowiedzenie się, jakie odczucia, myśli, wrażenia towarzyszyły im podczas odczytywania poszczególnych pytań, np. dotyczących molestowania seksualnego, przemocy doznanej w dzieciństwie czy przemocy ze strony partnera/partnerki. Ważna była opinia, czy pytania zostały właściwie sformułowane oraz czy odpowiedzi na nie sprawiały trudność. Pretest badania pilotażowego miał na celu nie tylko sprawdzenie samego narzędzia (jego czytelności, poprawności itp.), ale również oszacowanie, jakie odczucia mogą towarzyszyć potencjalnym respondentom podczas badania właściwego. Uzyskany materiał został również wykorzystany do opracowania zakresu i treści szkolenia ankietatorów i koordynatorów badań. Na tej pod-

⁷ Gospodarstwo domowe – zespół osób spokrewnionych ze sobą lub niespokrewnionych, mieszkających razem i wspólnie utrzymujących się (gospodarstwo domowe wieloosobowe) lub osoba utrzymująca się samodzielnie (gospodarstwo domowe jednoosobowe), bez względu na to, czy mieszka sama czy też z innymi osobami. Członkowie rodziny mieszkający wspólnie, ale utrzymujący się oddzielnie, tworzą odrębne gospodarstwa domowe.

stawie zostały również zaproponowane odpowiednie zmiany w kwestionariuszu ankiety przesłane wraz z wnioskami do Eurostatu. Ostateczna wersja kwestionariusza ankiety składała się z 15 części obejmujących:

- dane dotyczące kontaktu z respondentem,
- dane dotyczące gospodarstwa domowego oraz informacje ogólne o respondentcie,
- informacje dotyczące molestowania seksualnego w miejscu pracy,
- informacje dotyczące przemocy poza związkiem,
- pytania pogłębione na temat wszystkich zdarzeń przemocy, do których doszło poza związkiem,
- pytania pogłębione na temat ostatniego zdarzenia przemocy, do którego doszło poza związkiem,
- informacje o obecnym partnerze / obecnej partnerce,
- informacje dotyczące przemocy ze strony obecnego partnera / obecnej partnerki,
- pytania pogłębione na temat wszystkich zdarzeń przemocy ze strony obecnego partnera / obecnej partnerki,
- pytania pogłębione na temat ostatniego zdarzenia przemocy ze strony obecnego partnera / obecnej partnerki,
- informacje dotyczące przemocy ze strony byłych partnerów/partnerek,
- pytania pogłębione na temat wszystkich zdarzeń przemocy ze strony ostatniego byłego partnera / byłej partnerki,
- pytania pogłębione na temat ostatniego zdarzenia przemocy ze strony ostatniego byłego partnera / byłej partnerki,
- informacje o byłym partnerze / byłej partnerce,
- informacje dotyczące stalkingu (uporczywego nękania),
- informacje dotyczące doświadczeń związanych z przemocą w dzieciństwie,
- informacje o organizacjach/służbach wspierających ofiary wiktymizacji,
- ocena realizacji badania.

1.4. Techniki badawcze

Jednym z celów badawczych omawianego projektu było przetestowanie kwestionariusza ankiety, metodologii badania oraz wypracowanie wytycznych do badania właściwego⁸. Polska wykorzystała w tym celu trzy techniki wywiadu: CAPI (*Computer Assisted Personal Interview*), PAPI (*Paper and Pencil Interview*) oraz kwestionariusz do samodzielnego wypełnienia przez respondenta, tzw. samospis⁹. Główną metodą gromadzenia danych był wywiad z wykorzystaniem laptopa (CAPI). Na potrzeby prowadzonego badania pilotażowego zespół informatyczny CIS (Centrum Informatyki Statystycznej Głównego Urzędu Statystycznego) opracował specjalną aplikację, która pozwalała ankietarowi sprawnie „przejsić” przez pytania kwestionariusza ankiety z uwzględnieniem odpowiednich pytań filtrujących. Odpowiedzi respondentów nanoszone były na elektroniczną wersję ankiety w wersji CAPI, dzięki czemu nie były widoczne dla innych osób (podobnie jak wcześniejsze pytania i odpowiedzi) nawet w sytuacjach niespodziewanych, np. pojawienia się w czasie wywiadu kogoś z rodziny, m.in. partnera czy partnerki.

8 Realizację badania właściwego przewidziano na lata 2020–2022. *Towards a European survey on gender-based violence*, European Union Agency for Fundamental Rights, 5.04.2019, <https://fra.europa.eu/en/news/2019/towards-european-survey-gender-based-violence> [dostęp: 22.01.2020].

9 W krajach przeprowadzających wywiady pilotażowe zastosowano ponadto: wywiady telefoniczne wspomagane komputerowo CATI (*Computer-Assisted Telephone Interview*) oraz wywiady internetowe CAWI (*Computer-Assisted Web Interview*). *National pilot surveys. Main findings*, European Commission, <https://circabc.europa.eu/sd/a/80f5ae19-0d6d-40c3-8526-8bda091ec3a2/Point%205%20Summary%20of%20national%20pilots.pdf> [dostęp: 22.01.2020].

1.5. Szkolenie koordynatorów badań oraz ankieterów

Ze względu na trudny charakter prowadzonych badań związany głównie z poruszaną podczas wywiadu tematyką przemocy przygotowano wielopoziomowe szkolenie dla koordynatorów badań, których zadaniem było przekazanie pewnych istotnych informacji ankieterom przeprowadzającym wywiady. Zakres szkolenia obejmował zarówno psychospołeczne, jak i prawne aspekty przemocy, czyli m.in.:

- definicje, rodzaje i formy przemocy,
- cykl przemocy domowej,
- przyczyny i konsekwencje przemocy,
- psychologiczne i społeczne aspekty przemocy,
- regulacje prawne dotyczące przemocy,
- badania wiktyimizacyjne – założenia i doświadczenia z poprzednich badań,
- kwestie techniczne i organizacyjne pilotażu badania GBV.

Oprócz zagadnień prawnych i psychologicznych duży nacisk położono na kwestie związane z bezpieczeństwem zarówno ankieterów, jak i respondentów realizujących wywiady w terenie. W ramach omawiania powyższych zagadnień uczestnicy szkolenia wzięli udział w warsztatach z psychologiem na temat zasad bezpieczeństwa podczas realizacji badań. Przygotowane i przeprowadzone zostały również sesje tzw. *role playing*, polegające na „przećwiczeniu” poprzez odgrywanie różnych trudnych, zwłaszcza niespodziewanych, sytuacji, w których może znaleźć się ankieter lub respondent, oraz sposobów ich rozwiązywania.

1.6. Wnioski z badania pilotażowego

Badanie w terenie zostało zrealizowane w grupie 820 respondentów, na terenie szesnastu województw Polski¹⁰. Jak już wspomniano, badanie obejmowało zjawisko przemocy wobec kobiet i mężczyzn.

Wstępne wyniki polskiego pilotażu europejskich badań GBV pokazały, że ponad połowa badanych przynajmniej raz doświadczyła przemocy w związku (ze strony obecnego lub byłego partnera), w miejscu pracy lub stalkingu. Przeprowadzone badanie pilotażowe potwierdziło również, że zdecydowanie częściej pokrzywdzonymi przemocą fizyczną i seksualną w związkach były kobiety niż mężczyźni. Ponadto przemoc w związkach zdarzała się kilkukrotnie częściej ze strony byłych niż obecnych partnerów.

Również to kobiety ponad dwukrotnie częściej niż mężczyzn spotykało molestowanie seksualne w miejscu pracy. W doświadczaniu stalkingu przez kobiety i mężczyzn uwidoczniły się pewne różnice – zależne od form uporczywego nękania – ale były one nieco mniejsze, biorąc pod uwagę płęć pokrzywdzonych, niż w przypadku innych form przemocy.

Podkreślić należy, że doświadczenia z pilotażu badania GBV zrealizowanego w Polsce pokazały, że przemoc, choć w różnym stopniu i formach, dotyka zarówno kobiety, jak i mężczyzn. Dlatego też potrzebne są dalsze badania, diagnozowanie zjawiska, aby możliwie jak najskuteczniej zapobiegać i przeciwdziałać przemocy.

W pełnym badaniu GBV planowanym przez Eurostat we wszystkich krajach Unii warto wziąć pod uwagę doświadczenia i komentarze pilotażu polskiego i innych krajów dotyczące m.in. poprawności metodologicznej, względów etycznych, bezpieczeństwa zarówno respondentów, jak i ankieterów.

Wnioski z pretestu i badania pilotażowego zrealizowanego w siedmiu państwach (Polska, Bułgaria, Estonia, Holandia, Słowenia, Łotwa, Malta) zawierały szereg uwag, komentarzy i rekomendacji dotyczących

10 Jak wynika z raportu Eurostatu, w badaniu pilotażowym wzięło udział łącznie 3732 respondentów, w tym najwięcej w Polsce (22%) oraz w Holandii (20%).

dalszych działań¹¹. Jednym z głównych zagadnień była dyskusja wokół poprawności porównywania wyników wiktylizacji kobiet i mężczyzn na podstawie takich samych pytań. Podkreślano potrzebę rozróżniania częstości i intensywności zdarzeń przemocy wobec kobiet i mężczyzn. Zwracano uwagę, że pytania dotyczące okoliczności ostatniego zdarzenia powinny zostać zastąpione pytaniami o epizody najpoważniejsze, osobno w przypadku przemocy ze strony obecnego partnera / obecnej partnerki, byłego partnera / byłej partnerki lub innej osoby. Jednocześnie podkreślano potrzebę skrócenia kwestionariusza, co jest z kolei częściowo sprzeczne z poprzednim postulatem. Niezależnie jednak od rozmaitych uwag metodologicznych i technicznych w zasadzie wszystkie państwa członkowskie Unii Europejskiej, podkreślając ich wagę i potrzebę, deklarują gotowość przystąpienia do pełnych badań GBV, które mają być realizowane w latach 2020–2022.

Bibliografia

Literatura

- Gruszczynska B., *Przemoc wobec kobiet. Aspekty prawno kryminalistyczne*, Wolters Kluwer, Warszawa 2007.
- Johnson H., Ollus N., Nevala S., *Violence Against Women. An International Perspective*, Springer, New York 2008.
- Kesteren J. van, Mayhew P., Nieuwbeerta P., *Criminal Victimisation in Seventeen Industrialised Countries*, WODC 2000.
- Siemaszko A., *Kogo biją, komu kradną*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2001.

Źródła internetowe

- Eurostat task force on the development of a survey on Gender-Based Violence (GBV). Minutes*, European Commission. Eurostat, <https://circabc.europa.eu/webdav/CircaBC/ESTAT/crimestat/Library/Meetings/Task%20Force%20GBV%202018%2015-16%20May/Point%2001%20Minutes%20GBV%20TF%207%208%20March%20draft.pdf> [dostęp: 22.01.2020].
- National pilot surveys. Main findings*, European Commission, <https://circabc.europa.eu/sd/a/80f5ae-19-0d6d-40c3-8526-8bda091ec3a2/Point%2005%20Summary%20of%20national%20pilots.pdf> [dostęp: 22.01.2020].
- Special Eurobarometer 449: Gender-based violence*, European Union. Directorate-General for Communication, Brussels 2016, https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2115_85_3_449_ENG [dostęp: 22.01.2020].
- Towards a European survey on gender-based violence*, European Union Agency for Fundamental Rights, 5.04.2019, <https://fra.europa.eu/en/news/2019/towards-european-survey-gender-based-violence> [dostęp: 22.01.2020].
- What is gender-based violence?*, European Commission, https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-based-violence/what-gender-based-violence_en [dostęp: 22.01.2020].

11 *Eurostat task force on the development of a survey on Gender-Based Violence (GBV). Minutes*, European Commission. Eurostat, <https://circabc.europa.eu/webdav/CircaBC/ESTAT/crimestat/Library/Meetings/Task%20Force%20GBV%202018%2015-16%20May/Point%2001%20Minutes%20GBV%20TF%207%208%20March%20draft.pdf> [dostęp: 22.01.2020].